

HZ. OSMAN DÖNEMİ FETİHLERİ

Adem APAK*

Hız. Peygamber (sav) Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra, burada yeni bir devletin temellerini attı. Müslümanlar kendi güvenliklerini sağlamlarının ardından önce Arap yarımadasının merkezi Mekke'ye, daha sonra Hicaz'ın geri kalan topraklarına hakim oldular. Yarımada dışına seferlerin ilk adımları da yine Hız. Peygamber (sav) tarafından başlatıldı. Allah Rasûlü'nün vefatından sonra halife seçilen Hız. Ebu Bekir, ümmeti derinden sarsan ridde hareketlerini bastırmasının akabinde, yeniden fetih faaliyetine girişerek Suriye ve Irak üzerine ordular gönderdi. Hız. Ömer zamanında daha da hızlandırılan seferler neticesinde doğuda İran topraklarının tamamı zaptedilirken, batıda da Bizans'ın Orta Doğu ve Mısır hakimiyetine son verildi. Hız. Osman'ın halifelğinde ise, başlatılmış olan fütühât son hedefine yarararak Hulefâ-i Raşidîn döneminin en geniş sınırlarına ulaşıldı. Biz çalışmamızda bu son dönemde, yani Hız. Osman'ın hilafetinde yapılan fetihleri ele alacağız. Fetih hareketlerine geçmeden önce fetih üsleri olan Kûfe, Basra Mısır ve Şam eyâletleri¹ hakkında kısa bilgiler verdikten sonra fetih faaliyetlerine geçeceğiz.

A. Kûfe Merkezli Fetih Hareketleri

Kûfe, Güney Irak'ta Babil harabelerinin güneyinde ve Fırat'ın batı kolu üzerinde kurulmuş bir şehirdir². Bu merkez, Kadisiye zaferinden sonra Müslümanlar'ın, elde ettikleri topraklardaki halkı idare edebilmek, aynı zamanda başkent Medine ile sürekli irtibat sağlayabilmek için müstahkem karargâhlara ihtiyaç duymalara sebebiyle kurdukları şehirlerden birisidir³.

Şehir, Halife Hız. Ömer'in emriyle başkomutan Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından 17 (638) yılında kuruldu⁴. Kûfe'nin önemi, Müslümanlar'ın doğuda yaptıkları fetihlerle daha da arttı. Fatih Araplar yanında, onlara boyun eğmiş İranlılar'ın

* Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

¹ Devletin büyük bir bölümü bu eyâletlerden yönetiliyordu. İran tarafları, Basra ve Kûfe'ye; Doğu Akdeniz, Hama, Hims, Lazkiye, Ürdün, Filistin, Kudüs Şam'a; Afrika da Mısır'a bağlıydı. Bu nedenle, adı geçen eyâletlerden bahsetmek, devletin tüm idaresinden bahsetmek anlamına geliyordu. bk. Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986, II, 448

² Zettersteen, K.V., İ.A, "Kûfe", VI, 964

³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, IV, 491

⁴ Şehrin 18,19 (639-640) yıllarında kurulduğuna dair rivayetler için bk. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tübbâ ve Ömer Enis et-Tübbâ), Beyrut 1987, s.387

buraya yerleşmesi ve şehir nüfusunun daha da yoğunlaşmasıyla Kûfe büyük bir eyalet merkezi haline geldi⁵.

Hız. Osman'ın halife seçildikten sonraki ilk siyasi icraati 24(645) yılında Kûfe valisi Hız. Ömer'in vasiyeti gereği Muğire b. Şu'be'yi görevden alıp yerine Sa'd b. Ebî Vakkas'ı getirmek oldu⁶. Ancak Sa'd'ın valiliği fazla sürmedi. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra⁷ o da azledilerek 26(647) senesinde yerine Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt tayin edildi⁸. Bu nedenle Hız. Osman döneminde Kûfe merkezli ilk fetih hareketleri Velid b. Ukbe tarafından başlatılmıştır.

Velid b. Ukbe'nin Kûfe'ye tayini akabinde Azerbaycan halkı isyan ederek Hız. Ömer zamanında yapılmış olan anlaşmayı bozmuştu. İsyanı bastırmak üzere vali 26(647) yılında Abdullah b. Şibl el-Ahmesî'nin öncü kuvvet komutanı olarak görevlendirildiği bir sefer düzenledi. İsyanı iştirak etmiş olan Mukan (Mugan)⁹, Beber (Babr)¹⁰, Taylasan¹¹ gibi Azerbaycan şehirleri tekrar itaat altına alındı¹². Velid daha sonra Selman b. Rebîa el-Bahilî'yi Ermenistan üzerine gönderdi. Burada da ordular başarılı neticeler aldılar¹³. Azerbaycan ve Ermenistan seferinde ordu komutanı olarak görev yapan Said b. el-Âs da fetih hareketlerinde büyük başarı gösterdi¹⁴. Hız. Osman da 30(650) yılında Velid'i Kûfe valiliğinden aldıktan sonra onun yerine Said b. el-Âs'ı görevlendirdi¹⁵. Yeni vali göreve başladıktan hemen sonra, daha hiç sefer düzenlenmemiş olan Taberistan'a¹⁶ yöneldi. Bölge topraklarından ilk önce Tamis¹⁷ fethedildi. Ardından Cürcan¹⁸ üzerine gidilerek 200

⁵ Yâkut el-Hânevî, IV, 492

⁶ Belâzurî, s. 456; Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts. (Dâru's-Seveydân), IV, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, III, 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr), VII, 149; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I-XX, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1987, II, 315

⁷ Taberî, IV, 251; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, II, 315

⁸ İbn Kuteybe, *Kitabü'l-Meârif*, Beyrut 1970, s.106; Taberî, IV, 251; İbn Kesîr, VII, 151; Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s.171

⁹ Bu şehirlerin bulunduğu bölge, Aras ırmağının güney tarafında bir bozkır olup, günümüzde bu toprakların bir kısmı Rusya, bir kısmı da İran sınırları içinde kalmaktadır. Minorsky, V., "Mükân", İA, VIII, 447

¹⁰ Beber: İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 57, 119, 245, 262

¹¹ Taylasan: İbn Hurdazbih, s. 58, 119, 245, 261

¹² Belâzurî, s. 457-459; Taberî, IV, 246-247; İbn Kesîr, VII, 149-150

¹³ İbnü'l-Esîr, III, 43

¹⁴ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, I-IV, Kahire ts. (Dâru Nehdati Mısır), II, 622; İbnü'l-Esîr, III, 43; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, II, 326

¹⁵ Ya'kübi, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 164; Taberî, IV, 278; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, I-XXIII, (thk. Şuayb Arnâvud), Beyrut 1985, III, 446

¹⁶ Taberistan: İran'ın Mazenderân eyaletine verilen isimdir. Kuzeyinde Hazar Denizi, güneyde Elburz dağları silsilesi, doğuda Cürcan, Batıda Gilan ile sınırlanmıştır. Yâkut el-Hânevî, IV, 13-16; Huart, Cl., "Taberistan", İA, XI, 598

¹⁷ İstahrî, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 208, 216; İbn Havkal, *Kitabu Sireti Arz*, Leyden 1967, s. 229, 270; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, Leyden 1967, s. 51, 354-355, 372

¹⁸ Cürcan: Taberistan ile Horasan arasında büyük bir şehirdir. Hazar denizinin güney doğusunda yer alır. Ortaçağ coğrafyacıları tarafından bazen Taberistan bazen de Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. İbn Hurdazbih, s. 35, 40, 124, 154, 244, 250, 261, 265; İstahrî, s. 207, 212-213, 217; İbn Havkal, s. 296, 272-276; Mukaddesî, s. 26, 33, 36, 60-61, 116, 258-259, 337, 353-354, 365, 367, 370-372; Yâkut-el-Hânevî, II, 119; Hartmann, R., "Cürcan", İA, III, 245; Kurtuluş, Rıza, "Cürcan", DİA, VIII, 131

bin dirhem karşılığında bölge halkıyla sulh yapıldı. Said daha sonra da Namiye'yi¹⁹ ele geçirdi.²⁰

B. Basra Merkezli Fetih Hareketleri

Hz. Osman döneminde en yoğun fetihler Basra'dan gönderilen ordular tarafından gerçekleştirilmiştir. Basra, Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alır²¹. Utbe b. Gazvan tarafından kurulan²² şehir, Irak fetihlerinde önemli bir üs vazifesi gördü. 14 (635) yılında ordugâh olarak tesbit edilen Basra, fetihler tamamlandıktan sonra 16 (637) yılında yerleşime açıldı²³.

Devletin önemli eyâlet merkezlerinden biri olan Basra'da uzun yıllar valilik görevlerinde bulunmuş olan Ebû Mûsâ el-Eşarî, Hz. Osman tarafından 29(649-650) yılında görevden alınarak, yerine Abdullah b. Âmir atandı²⁴. İbn Âmir vali olduktan sonra derhal doğuda önemli fetih hareketlerine girişti. Bazen kendisinin idare ettiği, bazen de komutanlarının çıktıkları seferlerde bir çok mamur beldeyi İslâm topraklarına kattı. Daha önce Hz. Ömer zamanında itaat altına alınmış olan Farslılar, valileri Ubeydullah b. Ma'mer'e karşı ayaklanıp ordusunu mağlup edince Abdullah b. Âmir, büyük bir kuvvet meydana getirerek isyancılar üzerine yürüdü. Ordunun sağ kanadını Ebû Berze el-Eslemî, sol kanadını ise, Ma'kıl b. Yesar'ın kumanda ettiği²⁵ savaşta bir çok isyancı etkisiz hale getirildi. Ardından İstahr²⁶ üzerine gidilerek şehir fethedildi. Vali daha sonra Gur²⁷ bölgesini ele geçirdi. Gur fethi devam ederken, daha önce itaat altına alınmış olan İstahr halkı isyan edince, İbn Âmir geri dönüp şehri yeniden kontrol altına aldığı gibi, yakınında bulunan Darabcird'i²⁸ de fethetti²⁹.

Basra'ya dönen Abdullah b. Âmir, komutanlarının tavsiyesi ile fetih hareketlerine devam kararı aldı³⁰. Ordu komutanlarından Mücaşi b. Mes'ud'u Kirman³¹ üzerine gönderdi. Kısa süre sonra Kirman'ın önemli şehri Sirhan³²

¹⁹ Namiye: İbn Hurdazbih, s. 35; İstahrî, s. 202; Mukaddesî, s. 51, 355

²⁰ İbn Kuteybe, s. 284; Ya'kûbî, II, 166; Belâzurî, s. 467-468; Taberî, IV, 269-271; İbnü'l-Esir, III, 54-55; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, I-VII, ? 1970 (Kitabu's-Şi'b), II, 392; İbn Kesîr, VII, 154-155

²¹ Hartman R., İA, "Basra", II, 320

²² Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1964, II, 328-329

²³ Yâkût el-Hamevî, I, 432-433; Bakır, Abdülhalik, "Basra", DİA, V, 109

²⁴ Taberî, IV, 264; İbnü'l-Esir, III, 49; İbn Kesîr, VII, 153-154

²⁵ Belâzurî, s. 549

²⁶ İstahr: Fars topraklarında bulunan en eski şehirlerden birisidir. Yâkût el-Hamevî, I, 211; Streck, M., "İstahr", İA, V, 2, 1128-1129

²⁷ Gur: Herat ile Gazne arasında yer alan bir şehirdir. Aynı zamanda burada bulunan dağa da ad olmuştur. İbn Hurdazbih, s. 32, 211; İstahrî, s. 238, 242, 245, 260, 272, 281, 285; İbn Havkal, s. 9, 297, 300-304, 308-309, 317, 323, 330, 334; Mukaddesî, s. 23, 305-307, 329-330, 349-350; Yâkût el-Hamevî, IV, 218; Dames, M. Longworth, "Gur", İA, IV, 825; Sıddiqui, İktidar Husain, "Gurlular", DİA, XIV, 207

²⁸ Darabcird: İran'ın Fars cyaletlerinde bulunan ve önemli merkezleri Fasa ve Yazd Huast olan bölgedir. İbn Hurdazbih, s. 4, 6, 47, 52-53, 242; Huart, Cl., "Darabgird", İA, III, 532

²⁹ Ya'kûbî, II, 66; Taberî, IV, 265-267; İbnü'l-Esir, III, 50-51

³⁰ Taberî, IV, 300-301; İbnü'l-Esir, III, 61

³¹ Kirman: Semerkand ile Buhara arasında yer alan bir bölgedir. Bu bölge İran'da bu gün de Kirman olarak bilinmektedir. Yâkût el-Hamevî, IV, 456; Kramers, J. H., "Kirman", İA, VI, 815

³² bk. Grohmann, A., "Sirhan", İA, X, 707

fethedildi.³³ Daha sonra Horasan³⁴ şehirlerine yönelen İbn Âmir, öncü kuvvetlerin başına Ahnef b. Kays'ı getirerek, Horasan'ın kapısı durumunda olan Tabesan³⁵ kalesini muhasara etti ve Şehir halkıyla barış anlaşması yaptı. Ardından Kuhistan³⁶ halkıyla 600 bin dirhem karşılığında sulh anlaşması imzalandı³⁷. İbn Âmir, diğer taraftan Yezid el-Curaşî komutasında gönderdiği ordu ile, Rüstak-Zâm³⁸ ve Nisâbur'a³⁹ bağlı Bâharz⁴⁰ ile Cüveyn⁴¹ isimli beldeleri hakimiyeti altına aldı. Diğer bir merkez şehir Beyhak⁴² üzerine Esved b. Külüm el-Adevî'yi gönderdi. Bu komutanın şehit olduğu savaş sonucunda şehir de Müslümanlar'ın eline geçti. Beyhak'ın fethi devam ederken İbn Âmir, kendisi de Nisabur'a bağlı bir merkez olan Bust'u⁴³ zaptetti. Nisabur'un Havaf⁴⁴, Esferâyin⁴⁵ ve Ergiyan⁴⁶ şehirleri bir bir fethedildikten sonra sıra asıl hedef olan Nisabur'a geldi. Uzun süren bir kuşatmadan sonra, şehir bir milyon dirhem karşılığında sulhen teslim alındı.

³³ Belâzurî, s. 551

³⁴ Horasan: Irak'dan başlayıp Hind sınırına kadar olan toprakları içine alan geniş bir coğrafi bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistan, Kirman, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Abiyurd, Sırhan gibi şehirler Horasan dahilinde kabul edilmektedir. İbn Hurdazbih, s. 5, 17-18, 34, 39, 55, 119, 155, 224, 250, 259; Mukaddesî, s. 34, 258, 260; Yâkut el-Hamevî, II, 350; Huart, Cl., "Horasan", İA, V, 1, 561; Çetin, Osman, "Horasan", DİA, XIII, 234

³⁵ Tâbeseyn: Horasan'ın iki kapısı vardır; Birincisi, Tâbesü'l-Unnâb, diğeri ise Tâbesü't-Temr'dir. İkisine tesniye isim olarak Tâbesan (Tabeseyn) ismi verilmiştir. İbn Hurdazbih, s. 35, 52, 243; İstahrî, s. 229, 231, 273-274, 284; İbn Havkal, s. 30, 104, 289, 296, 324, 325, 335; Yâkût el-Hamevî, IV, 20

³⁶ Kuhistan: Bu ad farklı bir çok yakın bölgeye isim olarak verilmiştir. Bunlar Horasan Kuhistanı, Kirman Kuhistanı ve Kabil Kuhistanı'dır. Burada adı geçen Kuhistan, Horasan bölgesinde bulunandır. İbn Hurdazbih, s. 20, 25, 35, 49, 196, 243; İstahrî, s. 243; İbn Havkal, s. 301; Mukaddesî, s. 48; Kramers, J. H., "Kuhistan", İA, VI, 970-972

³⁷ Belâzurî, s. 567-568

³⁸ Rüstak: Firis topraklarında Kirman yakınlarında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 49; İstahrî, s. 266, 277; İbn Havkal, s. 349, 377, 401; Mukaddesî, s. 49, 290; Yâkut el-Hamevî, III, 43

³⁹ Nisabur: Horasan'ın dört baş şehrinin (ki bunlar Nisabur, Merv, Herat ve Belh'dir) en önemlisi ve Orta Çağ İnan'ında da önemli şehirlerden birisidir. İbn Hurdazbih, s. 23, 29, 35, 39, 41, 50-51, 171, 189, 199, 201-202; İstahrî, s. 202, 207, 253-258, 282-283; İbn Havkal, s. 109-110, 223, 249, 265-266, 289, 291, 296, 309-314, 316, 330, 331-333; Mukaddesî, s. 7, 27, 30, 34, 36, 529, 270-271, 294-295, 299, 301, 313-314, 322, 324, 326-327, 329, 332-337, 340, 351-352, 368, 371, 377, 391, 479; Yâkut el-Hamevî, V, 331-333; Honigmann, I., "Nişapur", İA, IX, 302

⁴⁰ Bâharz: Nisabur ile Herat arasında yer alan bir şehirdir. İbnü'l-Fakih, Muhtasar Kitabı'l-Buldân, Leyden 1967, s. 318; İbn Hurdazbih, s. 24; Yâkut el-Hamevî, I, 316; Huart, Cl., "Bâharz", İA, II, 222; Talu, Mehmed, "Bâharzî Ali b. Hasan", DİA, IV, 474

⁴¹ Cüveyn: Kible yönünde Beyhak, kuzey yönünde de Cârceran şehirleri arasında kalan bir bölgedir. İbn Hurdazbih, s. 24; İbn Rüste, *Kitabu Alâki'n-Nefise*, Leyden 1967, s. 174; Yâkut el-Hamevî, II, 192; Hartmann, R., "Cüveyn", İA, III, 248

⁴² Beyhak: Horasan'da İnan'ın kuzeydoğusunda bulunan Nisabur'a bağlı bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 24; Mukaddesî, s. 300, 318, 326; Yâkut el-Hamevî, I, 537; Huart, Cl., "Beyhak", İA, II, 582; Konukçu, Enver, "Beyhak", DİA, VI, 57

⁴³ Bust: Sicistan, Gazne ve Herat arasında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 243; İstahrî, s. 240, 242-250, 252; İbn Havkal, s. 297, 301, 304-305, 307-308, 343; Mukaddesî, s. 50, 259, 297, 304, 322, 334, 337, 349-350; Yâkût el-Hamevî, I, 414

⁴⁴ Havaf (Haf): Horasan'da bir belde olup, Nisabur'un nahiyesidir. Schwarz, P., "Hâf", İA, V, 1, 61

⁴⁵ Esferâyin: Nisabur tarafında bir kale ve yer adıdır. İstahrî, s. 257, 282, 284; Mukaddesî, s. 300, 318, 232, 372; Yâkut el-Hamevî, I, 177

⁴⁶ Ergiyan: Nisabur yakınlarında bir yerleşim birimidir. Yâkut el-Hamevî, I, 153

Abdullah b. Âmir, Nisabur'dan sonra Nesâ⁴⁷, Abiyurd⁴⁸ ve Serahs'i⁴⁹ barış yoluyla İslâm topraklarına kattı.⁵⁰

Fetihlere hiç ara vermeyen İbn Âmir, 32(653) yılında Abdullah b. Hazim es-Sülemî'yi, Tûs'u⁵¹ fetihle görevlendirdi. Yapılan kuşatma neticesinde 600 bin dirhem karşılığında barış yapıldı. Valinin kendisi de Herat⁵² şehrine yöneldi. Heratlılar bir milyon dirhem karşılığında sulha razı oldular. Merv⁵³ yöneticisinin İbn Âmir'e, daha şehir kuşatılmadan iki milyon dirhem vererek anlaşma yapılması teklifi⁵⁴ de kabul edildi⁵⁴. Vali daha sonra komutanı Ahnef b. Kays'ı Toharistan'a⁵⁵ gönderdi. Ahnef, bu bölgede yer alan Secavend'i kuşatarak şehir halkıyla sulh anlaşması yaptı. Ardından da Merv er-Rûz'u⁵⁶ fethetti.⁵⁷ Bu arada Toharistan, Cürcan, Talkan⁵⁸ ve Firyab⁵⁹ halkı bir araya gelerek Ahnef'e karşı savaşmaya karar verdiler, ancak Ahnef'in ordusuna mağlup olmaktan kurtulamadılar. Böylece Cürcan, Talkan ve Firyab da fethedilmiş oldu.⁶⁰ Ahnef b. Kays daha sonra, Toharistan'a bağlı Belh⁶¹ şehrini ele geçirdi.⁶²

⁴⁷ Nesâ: Horasan'da bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 35, 39, 243; İstahrî, s. 254, 273, 283; Mukaddesî, s. 24, 27, 40, 51, 61, 285, 295, 301, 312-313, 319-321, 323-324, 326, 331-332, 334-336, 352, 364; Yâkut el-Hamevî, V, 287

⁴⁸ Abiyurd (Abiverd, Ebiverd): Serahs ile Nesâ arasında bir şehirdir. İbnü'l-Fakih, s. 209, 213, 321; İbn Hurdazbih, s. 35; İstahrî, s. 254, 261; Yâkut el-Hamevî, I, 86; Minorsky, V., "Ebiverd", İA, IV, 5-6

⁴⁹ Serahs: Nisabur ile Merv arasında yer alan kadim bir Horasan şehridir. İbnü'l-Fakih, s. 319-321; İbn Hurdazbih, s. 24, 36, 39; İstahrî, s. 254, 259, 281-285; Yâkut el-Hamevî, III, 208; Ruska, J., "Serahs", İA, X, 502

⁵⁰ Belâzurî, 568-569; Taberî, IV, 301; İbnü'l-Esir, III, 61-62; İbn Kesir, VII, 160-161

⁵¹ Tûs: Horasan ile Nisabur arasında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 24, 35, 99, 201, 243; İstahrî, s. 94, 254, 257-258; 283; İbn Havkal, s. 9, 109, 309, 313, 331, 343; Mukaddesî, s. 50, 60, 131, 271, 295, 300-301, 313, 319, 323, 324-326, 328, 333-335; Yâkut el-Hamevî, IV, 48; Minorsky, V., "Tûs", İA, XII, 2, 123-130

⁵² Herat: Afganistan'ın kuzey batısında yer alan bir Horasan şehridir. Bu şehir günümüzde de aynı adla anılmaktadır. İbnü'l-Fakih, s. 208; İbn Hurdazbih, s. 18, 36, 40, 52; İstahrî, s. 254, 263, 287; Yâkut el-Hamevî, V, 396-397; Togan, Z. Velidi, "Herat" İA, V, 1, 429; Uslu, Recep, "Herat", DİA, XVII, 215

⁵³ Merv: Horasan'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisidir. İstahrî, s. 254, 258-263; İbn Hurdazbih, s. 17, 18; Mukaddesî, s. 310-312; Yâkut el-Hamevî, V, 112; Yakubovsky, A., "Merv", İA, VII, s. 773-777

⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), V, 46; Belâzurî, s. 570

⁵⁵ Toharistan: Horasan tarafında bir çok beldeyi içine alan geniş bir bölgedir. Toharistan-ı Ulyâ ve Toharistan-ı Süflâ diye ikiye ayrılır. İbnü'l-Fakih, s. 321-323, 325; İbn Hurdazbih, s. 18, 25, 32, 34-37; İstahrî, s. 254, 275; Yâkut el-Hamevî, IV, 23; Barthold, W., "Toharistan", İA, XII, 1, 399-400

⁵⁶ Merv er-Rûz: Merv'e yakın bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 32, 36, 39; İstahrî, s. 254, 261; Makdisî, 27, 50; Yâkut el-Hamevî, V, 112

⁵⁷ İbn Kuteybe, s. 247; Belâzurî, s. 571

⁵⁸ Talkan: Toharistan'ın en büyük şehri olup, Belh ile Merv er-Rûz arasından bulunmaktadır. İbn Hurdazbih, s. 32-34, 210, 243; İstahrî, s. 270, 275, 278-279, 282, 286; İbn Havkal, s. 326, 334-335; Mukaddesî, s. 296, 302-303; Yâkut el-Hamevî, IV, 23; Huart, Cl., "Tâlekân", İA, XI, 694

⁵⁹ Firyâb: Belh yakınlarında bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, IV, 259; Sönmez, M. Ali, "Firyâbî Ca'fer b. Muhammed" DİA, XIII, 145

⁶⁰ İbn Sa'd, V, 46-47; Belâzurî, 572-573; Ya'kûbî, II, 167; Taberî, IV, 311-312; İbnül-Esir, III, 62-63; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 329-330

⁶¹ Belh: Horasan'da meşhur bir şehir olup Afganistan sınırlarının kuzeyinde yer alır. İbnü'l-Fakih, s. 209, 211, 313, 316, 322-325; İbn Hurdazbih, s. 18-25, 32-34; İstahrî, s. 254, 256, 270, 275-278; Makdisî, s. 27, 33, 35, 48; Yâkut el-Hamevî, I, 479; Hartman, R., "Belh", İA, II, 485-487; Yazıcı, Tahsin, "Belh", DİA, V, 416

⁶² Belâzurî, s. 573; Taberî, IV, 313

Abdullah b. Âmir'in Müslümanlara kazandırdığı beldelerden birisi de Sicistan⁶³ bölgesidir. Sicistan Hz. Ömer zamanında itaat altına alınmıştı. Hz. Osman halife olduktan sonra, bölge halkı isyan etti. Basra valisi Abdullah, Sicistan üzerine Rabi' b. Ziyad el-Harisi'yi görevlendi. Rabi' sırasıyla Ruşt⁶⁴, Nişaruz, Şervaz⁶⁵ ve Serenc⁶⁶ şehirlerini fethederek Sicistan'ı tekrar hakimiyet altına aldı⁶⁷. Ardından Kâbil⁶⁸ ve Gazne⁶⁹ gibi büyük şehirler ele geçirildi.⁷⁰ Abdullah b. Âmir, bütün bu seferler neticesinde Fars, Kirman, Sicistan ve Horasan'ı Müslümanlar topraklarına dahil etmiş oldu⁷¹.

C. Mısır Merkezli Fetih Hareketleri

Kuzey Afrika'da Nil boyunca uzanan geniş topraklara sahip olan Mısır'ın tarihi M.Ö 4000 yılına kadar ulaşır. Ülkenin en eski yöneticileri Firavunlardır. M.Ö. (332-330) yıllarında bu toprakları Büyük İskender idare etti. "Helenistik Mısır" denen bu kısa dönemden sonra ülke Romalılar'ın eline geçti (M.Ö.30-M.S 395). Mısır 395 yılından 642 yılına, yani Müslümanlar'ın fethine kadar Bizans hakimiyetinde kaldı⁷².

⁶³ Sicistan: Sistan olarak da bilinir. İran ile Afganistan arasında yer alan hudut bölgesidir. İbn Hurdazbih, s. 17-18, 35, 40, 49-50, 52, 193-194, 197, 242-243, 250; Mukaddesî, s. 34, 260, 284, 295, 297, 299, 305, 322, 328-329, 333-337, 340; Yâkut el-Hamevî, III, 190; Büchner, V.F., "Sistan", İA, X, 715

⁶⁴ Ruşt: İbn Hurdazbih, s. 50

⁶⁵ Şervaz: Sicistan'da bir yerleşim birimidir. Yâkut el-Hamevî, III, 337

⁶⁶ Serenc: Sicistan'da bir kasaba adıdır. Yâkut el-Hamevî, III, 138

⁶⁷ İbn Sa'd, V, 45; Belâzürî, s. 553-555; Yâkut el-Hamevî, III, 337

⁶⁸ Kâbil: Afganistan'ın bugünkü başkenti olup aynı adla anılan ırmağın geçtiği Şirdarvaza ve Asamayı dağları eteklerinde ve çok münbit bir vadi içinde kurulmuş bir vilayet merkezidir. İbn Hurdazbih, s. 17, 37-39, 243; Mukaddesî, s. 54, 154, 162, 186; Yâkut el-Hamevî, IV, 426-427; Tarzi, Abdülvehhab, "Kâbil", İA, VI, 16

⁶⁹ Gazne: Hind ve Horasan arasında Kabil'in 145 km. güneybatısında yer alan ve kendi adıyla anılan eyaletin merkezi olan şehirdir. İstahîrî, 239, 250-257, 280, 283; İbn Havkal, s. 287, 305-309, 328, 330, 332; Mukaddesî, s. 340; Yâkut el-Hamevî, IV, 201; Dames, M. Longwoth, "Gazne", İA, IV, 741; Konukçu, Enver, "Gazne", DİA, XIII, 479

⁷⁰ Belâzürî, s. 555; İbnü'l-Esir, III, 64-65; Muir, William, *The Caliphate*, Beyrut 1963, s. 212. Bölgenin fethi hakkında daha geniş bilgi için bk. Uslu, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, s.36-39

⁷¹ Sadık Eraslan, çalışmasında Horasan fetihlerinin Hz. Ömer döneminde gerçekleştirildiğini belirttikten sonra, İbnü'l-Esir'i kaynak göstererek, bu bölgenin Hz. Osman döneminde fethedilmiş olduğu bilgisinin zayıf olduğunu ileri sürer. (s. 181). Hemen ardından da fetihlerin önemli bir kısmının Hz. Ömer döneminde gerçekleştirildiğini, Hz. Osman tarafından da kalan yerlerin fethine devam edildiğini ifade eder. (s. 182). (bk. Eraslan, Sadık, *Sosyal ve Politik Sonuçları İtibariyle Hz. Ömer Devri Fetih Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997). Hz. Osman dönemi fetihleri başlığı altında zikrettiğimiz fetihlerin bir kısmının daha önce Hz. Ömer zamanında fethedildiğini (mesela Azerbaycan) biz de belirttik. Ayrıca İran fetihlerinin de Hz. Ömer tarafından tamamlandığında da şüphe yoktur. Ancak Horasan topraklarının büyük kısmının Hz. Ömer'in hilafeti döneminde değil, Hz. Osman zamanında ve onun Basra valisi Abdullah b. Âmir idaresinde gerçekleştirildiği -ki biz bu fetihleri yukarıda teferruatlı bir şekilde ortaya koymaya çalıştık- konusunda tarihçilerin büyük çoğunluğu ittifak halindedir. (bk.Taberî, IV, 314; İbnü'l-Esir, III, 64; İbn Kesir, VII, 160; Zehebi, *Siyeru A'lâm*, III, 20; *Tarîhu'l-İslâm*, II, 329-331). Günümüzde yapılan araştırmalarda da Horasan topraklarının Hz. Osman zamanında fethedildiği görüşü kabul edilmektedir. (bk. Muir, W., s.212; Huart, Cl., "Horasan", İA, V, 1, 561; Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", DİA, I, 84; Çetin, Osman, "Horasan", DİA, XVIII, 235). Daha geniş bilgi ve karşılaştırma için ayrıca bk. Uslu, Recep, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997

⁷² Yâkut el-Hamevî, V, 140; Meydan Larousse, VIII, 725-728

Mısır Hz. Ömer döneminde fethedildi. Halifeden aldığı izinle Mısır seferine çıkan Amr b. el-Âs, ülkenin sınırında bulunan Ariş⁷³ şehrinden başlayarak başta Babilon⁷⁴, İskenderiye⁷⁵ ve Trablusgarp⁷⁶ olmak üzere bütün Mısır şehirlerini tek tek ele geçirdi. Hz. Ömer'den müsaade alamadığı için Kuzey Afrika fethini gerçekleştiremedi⁷⁷.

Hz. Osman 27 (647) yılında Amr b. el-Âs'ı azlederek onun yerine Abdullah b. Sa'd'ı Mısır valisi tayin etti. Abdullah daha önce 25(645) yılında Amr b. el-Âs'ın valiliği sırasında Hz. Osman'ın emriyle Afrika içlerine seferler düzenlemişti⁷⁸. İbn Sa'd Mısır'a vali olduktan sonra da, Kuzey Afrika'nın geri kalan topraklarını fethetmek için Hz. Osman'dan izin alarak sefere çıktı. Ashâbdan adı "Abdullah" olan yedi kişinin bulunduğu bu orduya "Ceyşü'l-Abâdile"⁷⁹, çıkılan gazaya da "Gazvetü'l-Abâdile" (Abdullahlar Savaşı)⁸⁰ adı verilir. Bu sahâbiler, komutan Abdullah b. Sa'd'dan başka, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer b. el-Hattab, Abdullah b. Amr b. el-As, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Cafer idi.⁸¹ 27(647) yılında çıkılan İfrikiyye seferinde, İslâm ordusu ilk önce Trablusgarp'daki (Tripoli) Rumlar'ı itaat altına aldı. Hükümdar Georgias, İfrikiyye'nin merkezi başkent Subeytula'ya⁸² çekildi. Abdullah b. Sa'd hükümdara elçi göndererek, ya müslüman olmaları, ya da cizye vermelerini teklif etti. Georgias bu şartları kabu etmeyince muhasara başladı. Şehrin fethi gecikince Hz. Osman tarafından Abdullah b. Zübeyr'in idaresinde yardımcı birlik gönderildi. Gelen

⁷³ Ariş: Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan ve Mısır toprakları içerisinde yer alan bir şehirdir. Ya'kübi, II, 148; İbn Hurdazbih, 80, 83, 219-220, 227, 255; İstahri, s. 48, 55; Mukaddesî, s. 54, 193, 214; Yâkut el-Hamevî, IV, 113-114

⁷⁴ Babilon: Mısır'ın yukarı ve aşağı kısımlarının birleştiği mevkide bulunan ve stratejik bakımdan memleketin içi taraflarına hakim eski bir Yunan kasabası ve kalesidir. İbn Hurdazbih, s. 81; Yâkut el-Hamevî, I, 311, Becker, C.H., "Babilon", İA, II, 180

⁷⁵ İskenderiye: Yâkut el-Hamevî bu şehri İskender b. Filifos'un kurduğunu, onun ayrıca İskenderiye adında pek çok şehir inşa ettiğini, Mısır İskenderiye'sinin de bunlardan biri olduğunu söyler. (Yâkut el-Hamevî, I, 182-182). Ayrıca bk. İbn Hurdazbih, s. 81, 84, 114-115, 117, 120, 174, 220, 222, 229, 247, 251; İstahri, s. 48-49, 51, 70, 87, İbn Havkal, s. 87, 89, 90, 91, 94, 97, 99-100, 103, 135; Mukaddesî, s. 29, 60, 193, 194, 196, 197, 208, 211, 213-214, 245; Guest, Rhuvan, "İskenderiye", İA, V, 2, 1084

⁷⁶ Trablusgarp: Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehridir. Trablusgarp'tan sona İfrikiyye toprakları başlar. İbn Hurdazbih, s. 86, 88, 91, 224; İstahri, s. 37-38, 46; İbn Havkal, s. 45, 46; Yâkut el-Hamevî, IV, 25-26; Ettore, Rossi, "Trablus", İA, XII, 445-446

⁷⁷ Mısır fetihleri için bk. Halife b. Hayyat, *Tarih*, (thk. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad 1985, I, 162; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır*, (thk. Charles Torray), Kahire 1991, s. 175-177; Belâzurî, s. 331; Ya'kübi, II, 164; Taberî, IV, 104-105; İbnü'l-Esir, III, 41-42; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I-XXVII, Kahire ts.(Dâru'l-Kutub), XIX, 407; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 312; İbn Kesir, VII, 151; İbn Tagriberdi, *Nücûmu'z-Zâhire*, I-XXII, Kahire 1992, I, 20, 65-66, 78; Ostragorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 107-108; Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s.17-69; Apak, Adem, *Amr b. el-Âs, Hayatı-Sahsiyeti-Devlet Adamlığı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 1999, s.98-120

⁷⁸ Taberî, IV, 253-256; İbnü'l-Esir, III, 44-45; İbn Kesir, VII, 151-52

⁷⁹ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 318

⁸⁰ Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Sa'd", DİA, I, 30

⁸¹ Belâzurî, s. 317

⁸² Sübeytula: Kayravan şehrine 70 mil mesafede bulunan ve Georgias'a nisbet edilen bir Kuzey Afrika şehridir. İbn Hurdazbih, s. 87; Yâkut el-Hamevî, III, 186-187; Wiedemann, E., "Sübaytula", İA, X, 167

ordunun da desteğiyle İfrikiyye'nin en önemli şehri olan Subeytula Müslümanlar'ın eline geçti⁸³.

İbn Sa'd Subeytula'yı fethettikten sonra, ordusunu gruplara ayırarak çevre beldelerin fethine çalıştı. Bu şekilde, bozguna uğrayıp kaçan Rum birliklerinin de bölgeden temizlenmesi sağlanacaktı. Yapılan seferlerde Kafsa⁸⁴ şehri yüklü bir ganimetle fethedildi. Ardından Eclm kabilesi üzerine giden askerler, kabile halkıyla bir buçuk milyon dinara anlaşma yaptılar.⁸⁵ Gerek Subeytula zaferi, gerekse çevre bölgelerin fethiyle İslâm orduları muazzam ganimetler elde ettiler⁸⁶.

Abdullah b. Sa'd kara fetihleri yanında deniz seferleri de gerçekleştirdi. Vali, Adeniz'de Müslümanlar'ın Bizans donanmasını yendikleri Zâtü's-Savâri savaşında donanma komutanı olarak görev yaptı. Bizans imparatoru Heraklios'un, Arap mücahitlerin İfrikiyye'yi fethetmeleri, ardından Bizans'ın Akdeniz'deki en önemli üsleri olan Kıbrıs ve Rodos'u⁸⁷ ele geçirmelerinden endişe duyarak büyük bir donanma gönderdiğini haber alan Abdullah b. Sa'd, donanmasıyla Akdeniz'e açıldı. Muaviye de Abdullah'a destek vermek için Şam'dan hareket etti. 34(654) yılında iki donanma Akdeniz'de karşı karşıya geldiler. Bir kaç gün süren çarpışma Müslümanlar'ın galibiyetiyle neticelendi⁸⁸. Bu savaş İslâm tarihinin en parlak deniz zaferlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

D. Şam Merkezli Fetih Hareketleri

Tarihte Emevî Devleti'nin başkenti olan Şam, Ön Asya'nın en eski şehirlerinden birisi, aynı zamanda Halep, Amman ve Beyrut arasında yer alan önemli bir ticaret merkezidir.⁸⁹ O dönemde Şam denilince, günümüzdeki Suriye, Ürdün ve İsrail gibi devletlerin yer aldığı Orta Doğu bölgesi kastedilmektedir⁹⁰.

Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan Şam fetihleri, Hz. Ömer'in hilafetinde Halid b. Velîd, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Amr b. el-Âs ve Yezid b. Ebî Süfyân gibi komutanlar tarafından tamamlandı⁹¹. H.17-19(M.638-640) yıllarında Şam ve çevresinde görülen taun bir çok müslüman askerinin yanında Dımeşk valisi Yezid b. Ebi Süfyân'ın da ölümünde neden olunca onun yerine kardeşi Muaviye vali tayin edildi⁹². Muaviye valiliğe getirildikten sonra her yıl Rum toprakları üzerine sefer

⁸³ İbn Abdilhakem, s. 183; Belâzurî, s. 318; Ya'kûbî, II, 165; İbnü'l-Esîr, III, 45-46; İbn Kesîr, VII, 152

⁸⁴ Kafsa: Tunus'ta Kayravan şehrinin 219 km. güneyinde bir yerleşim merkezidir. İbn Hurdazbih, s. 87; İbn Havkal, s. 62, 67, 69; Mukaddesî, s. 55, 217, 246; Yver, G., "Kafsa", İA, VI, 66

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, III, 46

⁸⁶ İbn Abdilhakem, s. 183-184; Kindî, *Kitabu'l-Vulât ve'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 12; İbnü'l-Esîr, III, 45-46; İbn Tağrıberdî, I, 79-80

⁸⁷ Kıbrıs 28(648-649), Rodos 34(654) yılında Müslümanlar'ın eline geçmişti. bk. Ya'kûbî, II, 166; Taberî, IV, 258, 263-264; Süyûtî, s. 171

⁸⁸ İbn Abdilhakem, s.189-191; Taberî, IV, 290-292; İbnü'l-Esîr, III, 58; İbn Kesîr, VII, 57; Makrizî, *Hıtat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır), II, 190; İbn Tağrıberdî, I, 80, 91

⁸⁹ Meydan Larousse, "Şam", XI, 712

⁹⁰ Zamanımızdaki Şam şehri o zaman Araçlar tarafından Dımeşk olarak biliniyordu. bk. Hartman R. "Şam", İA, XI, 298

⁹¹ Belâzurî, s. 159-164, 165, 178-179, 190-192, 192-193; Ya'kûbî, II, 140, 150; Taberî, III, 604, IV, 62, 396-397; İbnü'l-Esîr, II, 193-194, 282; İbn Kesîr, VII, 7-8, 20-21

⁹² İbn Kuteybe, s. 150; Belâzurî, s. 192; Ya'kûbî, II, 150; Taberî, IV, 62

düzenlemeye başladı. Şam valisi, Hz Ömer'in halifelığının son zamanında çıktığı Rum seferinde Ammuriye'ye (Ammorion)⁹³ kadar ulaştı.⁹⁴

Hız Ömer'in 23(644) yılının sonlarına doğru şehid edilmesinden sonra, 24(644-45) yılı başlarında Hz. Osman halife seçildi. Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte, idarî kademede önemli değişiklikler meydana geldi. Hz. Osman devletin en önemli mevkilerine kendi ailesi Benî Ümeyye'den bazı şahısları getirmeye başladı. Hz. Ömer döneminde Şam valisi olan Muaviye'yi ise yetkilerini artırarak eski vazifesinde bıraktı⁹⁵.

Muaviye, Hz. Osman döneminde de, Rum toprakları üzerine düzenlediği seferlere devam etti. Ordular Antakya ve Tarsus sınırlarına kadar yaklaştılar. Vali, Şam ve el-Cezireli askerleri bu bölgelerde bırakarak geri döndü. Daha sonra, Yezid b. Hur el-Absî komutasındaki bir ordu yaz seferine gönderildi. Yezid ordusuyla birlikte tekrar Antakya'ya kadar ulaştı.⁹⁶ Bu seferden çok sonra, 33(653-54) yılında Muaviye bizzat kendisinin idare ettiği askerî harekâtla Malatya önlerine kadar geldi.⁹⁷ Rum topraklarına seferlerini daha sonra da devam ettiren vali, halifenin emriyle fethedilen topraklara muhtelif kabilelere mensup arapları yerleştirerek sistemli bir iskân politikası uyguladı⁹⁸.

Hız Ömer'den deniz seferine çıkma müsaadesi alamamış olan Muaviye⁹⁹, bu defa Hz. Osman'a aynı istekle müracaatta bulundu. Halife, Hz. Ömer'in endişelerine katılarak, ona izin vermek istemedi¹⁰⁰. Muaviye'nin Kıbrıs fethi için ısrarlı talepleri karşısında da sefere çıkarken ailesini de yanına alması ve askerlerden sadece gönüllü olanları götürmesi şartıyla izin verdi¹⁰¹. 28(648) yılında¹⁰² gerçekleştirilen Kıbrıs seferine sahâbeden Ebû Zerr el-Gıfârî, Ubâde b. Samit ve Ümmü Haram binti Milhan gibi seçkin şahsiyetler de iştirak ettiler¹⁰³. Akka'dan¹⁰⁴ hareket eden donanma, Kıbrıs sahillerine ulaştı. Müslümanlar daha sonra karaya çıkıp ada halkını mağlup ederek bolca esir ve ganimet elde ettiler¹⁰⁵. Kıbrıslılar'la

⁹³ Ammorion: İç batı Anadolu'da bugün harabe halinde kalan ve Emirdağ'ın 17 km. kadar doğusunda, Hamzacalı ve Hisar köyleri arasında bulunan eski bir şehirdir. İbn Hurdazbih, 101, 106, 107, 109, 113, 253, 258; İbn Havkal, s. 129; Mukaddesî, s. 153; "Ammûriye" DİA, 79

⁹⁴ Taberî, IV, 250; İbnü'l-Esîr, III, 44; İbn Kesîr, VII, 123

⁹⁵ Taberî, IV, 289; İbnü'l-Esîr, II, 7-8, 58

⁹⁶ Taberî, IV, 250; İbnü'l-Esîr, III, 44; İbn Kesîr, VII, 151

⁹⁷ Taberî, IV, 317; İbnü'l-Esîr, II, 68-69

⁹⁸ Belâzurî, s. 245

⁹⁹ Muaviye, Kıbrıs seferine çıkmak için halife Hz. Ömer'den izin istemişti. Deniz hakkında detaylı bilgisi olmayan Hz. Ömer, bu konuda yetkili gördüğü Mısır valisi Amr b. el-As'a bir mektup yazarak, ondan bilgi istedi. Amr da, deniz seferlerinin risklerinden ve tehlikelerinden bahseden bir cevap gönderince, halife Muaviye'ye deniz seferi için izin vermedi. (bk. Belâzurî, s.208; Taberî, IV, 260-261; Suyûtî, s. 172; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, II, 323-324; W. Muir, s. 216).

¹⁰⁰ Belâzurî, s. 208

¹⁰¹ Belâzurî, s. 208-210; Taberî, IV, 260-261; İbn Âsem, *Kitabu'l-Fütüh*, I-IV, Beyrut 1986, I, 347-348; İbnü'l-Esîr, III, 48; İbn Kesîr, VII, 153

¹⁰² Seferin 29 (649), 33 (654) te olduğunu bildiren rivayetler de vardır. bk. Taberî, IV, 259; Suyûtî, s. 171

¹⁰³ Taberî, IV, 259; İbnü'l-Esîr, III, 48

¹⁰⁴ Akka: Eski Atik'in Hacco (Akko), Yunanlılar'ın Ptolemais, Fransızlar'ın Acre dedikleri günümüzde İsrail toprakları içinde yer alan Filistin'in batısında bir sahil şehridir. Yâkut el-Hamevî, IV, 143-144; Buhl, F., "Akka", IA, I, 250-251; Emecen, Feridan, "Akka", DİA, II, 265

¹⁰⁵ İbn Âsem, I, 349-350

yıllık yedi bin dinar ödemeleri şartıyla anlaşma yapıldı¹⁰⁶. Ayrıca bu anlaşmayla ada halkı, Müslümanlar'a adadan geçiş izni verecek ve Bizans üzerine yapılan seferlerde kolaylık sağlayacaktı¹⁰⁷. Muaviye bu seferinden başka 34(654) yılında meydana gelen Zâtü's-Savâri Gazvesi'nde de, Şam orduları komutanı sıfatıyla katılarak Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ile birlikte zaferin kazanılmasında büyük pay sahibi oldu¹⁰⁸.

SONUÇ

Hiz. Osman'ın halifelîîi zamanında Hiz. Ömer'in doğuda ve batıda başlatmış olduğu fetih hareketleri daha ileri götürölmüş, daha önce fehtedilmiş olan İnan, Azerbaycan, Suriye ve Mısır gibi bölgelerin güvenlikleri sağlandıktan sonra daha da ileri gidilerek doğuda Hint topraklarına, batıda ise Kuzey Afrika'nın fethiyle Akdeniz'in en uç noktasına ulaşılmış, neticede Bizans'ın Afrika hakimiyetine son verilmiştir. Bu dönemde Müslümanlar denizde de üstünlük kazanmışlar, Akdeniz'in tamamen hakimi olmuşlardır. Hiz. Osman'ın hilafeliîi dönemindeki bütün bu fetihler sonucunda Müslümanlar, zamanın en önemli coğrafi ve stratejik bölgeleri olan Asya, Kuzey Afrika, Güney Kafkasya, Ortadođu ve kısmen de Anadolu'da hakimiyet kurmayı başarmışlardır.

¹⁰⁶ Ferruh Ömer, *Tarihü Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emevîyye*, Beyrut 1976, s. 114

¹⁰⁷ Belâzurî, s. 208-209; Ya'kûbî, II, 166; Taberî, IV, 262; İbnü'l-Esîr, III, 48; İbn Kesîr, VII, 153; W. Muir, s. 217

¹⁰⁸ Taberî, IV, 290-292; İbnü'l-Esîr, III, 58; İbn Kesîr, VII, 157